

THEOLOGIA BIBLICA

Mezey Mónika*
Budapest

Végy két fehér kakast és tíz fenyőtobozt... Az Avoda Zara 1,5 értelmezési lehetőségei

A Misna bálványimádásról szóló traktátusa, az *Avoda Zara* alapvetése, hogy tilos bármiből nyereségre szert tenni, ami kapcsolódik a bálványimádáshoz. Ebből a szempontból részletezi a pogányokkal folytatott kereskedelmi és pénzügyi tevékenység idejét, helyét és tárgyát, legyen az egy konkrét árucikk, vagy pogányok megbízásából végzett munka, vagy egy ház bérbeadása. A tiltott árucikkek felsorolása az alábbi szakaszban (AvZar 1,5) kezdődik:

אֱלוֹ דְּבָרִים אֲסוּרִים
לְמַכּוֹר לְגוֹיִם, אֲצִטְרוּבְלִין,
וּבְנוֹת שׁוּחַ וּפְטוּטְרוּתִיהֶן,
וּלְבוּנָה, וְתַרְנְגוּל הַלְבָן.
רַבִּי יְהוּדָה אָמַר, מִתֵּר
לְמַכּוֹר לוֹ תַרְנְגוּל לְבָן בֵּין
הַתַּרְנְגוּלִין. וּבְזִמְן שֶׁהוּא
בְּפְנֵי עֲצָמוֹ, קוֹטֵעַ אֶת
אֲצָבָעוֹ וּמוֹכְרוֹ לוֹ, לְפִי שְׂאִין
מְקַרְבִּין חֶסֶר לְעִבּוּדָה זָרָה.
וַיִּשְׁאַר כָּל הַדְּבָרִים, סְתָמָן
מִתֵּר, וּפְרוּשָׁן אֲסוּר.
רַבִּי מֵאִיר אָמַר, אֵף דְּקָל
טֵב וְחֶצֶב וְנִקְלִיכָם אֲסוּר
לְמַכּוֹר לְגוֹיִם:

Ezeket a dolgokat tilos eladni a pogányoknak: fenyőtobozt, fehér fűgét és ezek kocsányát, tömjént és fehér kakast. Rabbi Jehuda szerint fehér [kakast] is el lehet adni [a pogánynak], [de csak] más kakasok között. Mikor [azonban] egymagában van [a fehér kakas], vágja meg a lábát, és [így] adja el, mert [a pogányok] sem áldoznak fel [semmiféle] hibás [dolgot] a bálványoknak. A többi dolog: [ha közelebbről] nem meghatározott – megengedett [eladni], de [ha közelebből] meghatározott – akkor nem szabad [eladni]. Rabbi Méir szerint még a jó datolyát, a chavot és a nikolaosz [datolyát]¹ is tilos eladni a pogány számára.

---

* Mezey Mónika (Debrecen, 1975) felsőfokú tanulmányait Debrecenben és Budapesten végezte, latin nyelv és irodalom szakos diplomát a Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerzett 1998-ban, református teológus-lelkész diplomát pedig a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen 2001-ben. Az 1998/99-es tanévben a texasi Austin Presbyterian Theological Seminary hallgatója volt. 2005-ben az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen szerzett kultúratörténetész oklevelet. 2006 óta az Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ munkatársa.

¹ Valószínűleg három különböző datolyafajtáról van szó.

A פְּטוּרֹתֵיהֶן jelentése ebben a kontextusban „kocsány”, és valószínűleg nem külön tételről van szó, hanem arról, hogy a füge vagy a toboz nem adható el kocsányostul. Ennek oka egyrészt az lehet, hogy a kocsányuknál fogva aggatták fel a gyümölcsöket az istenek előtt, másrészt a kocsánya nélküli a toboz nem teljes, tehát alkalmatlan szakrális célokra.⁵

A דָּקֵל טָב, a הַצָּב, és a נִקְלִיכָם valószínűleg három különböző datolyafajta: „jó datolya”, kisbai datolya (AvZar 14b), valamint Nikolaosz datolya. Maimonidész és Bartenura szerint a הַצָּב „cukornád”,⁶ a נִקְלִיכָם pedig „értékes fűszerek”.⁷

Összességében tehát a tiltott árucikkek listáján szerepel a cédrus vagy a mandulafenyő toboza, egy fügeféle (esetleg egy másik fenyő toboza vagy fája), a tömjén, különböző datolyák és a fehér kakas. Bármelyik értelmezés legyen a helytálló, az bizonyos, hogy a Mediterráneum jellegzetes terményeiről van szó. A mindennapos ételáldozat gyakorlata miatt teljesen természetes, hogy mindaz, amit gyakran fogyasztottak, rendszerint előfordul az elszenesedett, tehát valószínűleg ételáldozatból származó⁸ növényi maradványok között is. A római lakóépület minden zugát óvó szellemek egész csapata felügyelte, akiket nagy tisztelet övezett, különösen a családot oltalmazó isteneket, a pater familias *genius*át, a *Lares familiares*et, a *Penates* (a háztartást, a családi vagyont védő szellemek), és a *Manes*et, az ősök szellemeit. A kis háziszentélynél, a *lararium*nál naponta imádkoztak hozzájuk, minden ételből juttattak nekik. Lararium egyébként nemcsak a lakóházakban volt, hanem a boltokban és kocsmákban is.

Az első századokból származó elszenesedett maradványok archeobotanikai vizsgálata azt mutatja, hogy ezek a gyümölcsök a Római Birodalom távolabbi, zordabb éghajlatú vidékein is gyakran szerepeltek emberek és istenek étlapján egyaránt. Például egy közép-európai római kori leletekkel foglalkozó tanulmány szerint mindhárom gyümölcs maradványai fellelhetők ezeken a területeken, de míg a füge meglepően gyakori, addig a datolya és a fenyőmag főleg – bár nem

⁵ A kérdésről bővebben ld. Brody, Robert: Petoterot and Benot Shuah. In: *Jewish Studies, An Internet Journal* 12. (2013) 1–7. <https://jewish-faculty.biu.ac.il/files/jewish-faculty/shared/JSIJ12/brody.pdf> (2021. aug. 15.)

⁶ קְנִיָּים שְׁעוּשֵׁין מֵהֶן הַצֹּקֵר א. Löw Immanuel szerint a הַצָּב jelentése tengeri hagyma (*Urginea maritima*), és szerinte itt a הַצָּד olvasat a helyes. Löw, Immanuel: *Die Flora der Juden*. I. Wien und Leipzig 1924, 320–321., ld. még IV. (1934), 71.

⁷ מִין עֵשֶׂב מְשׁוּבָּה מֵאֵד

⁸ Ez még a Pompeiiben előkerült maradványokra is érvényes, ugyanis a Vezúv Kr. u. 79-es kitöréséből származó vulkáni hamu hőmérséklete ehhez nem volt elég magas. Robinson, Mark: Domestic Burnt Offerings and Sacrifices at Roman and pre-Roman Pompeii, Italy. In: *Vegetation History and Archaeobotany* 11. (2002/1/2), (93–99) 93.

kizárólag – rituális kontextusban fordulnak elő.⁹ Mivel beszerzésük körülményes és költséges is, az északabbra fekvő provinciákban rituális alkalmazásuk inkább a templomokban bemutatott fogadalmi ajándékokhoz köthető,¹⁰ illetve előfordulásuk az egyébként is gazdagabb sírmelléklettel ellátott sírokra jellemző.¹¹ Néhány Itálián kívüli példa: London mellett, egy 1–2. századi temetkezési helyről előkerültek tobozok (*Pinus pinea*), füge, datolya és egy szinte teljes baromficsontváz.¹² Ezek vélhetően a temetéskor bemutatott ételáldozatok maradványai. Nijmegenben (Noviomagus), Fortuna templomában elszenesedett tobozokat, fenyőmagot, fűgét és datolyát találtak.¹³ Ugyanezek Mainzban (Mogontiacum) Ízisz és Magna Mater szentélyében kerültek elő nagy számban a helyi termények mellett.¹⁴ Magna Mater, azaz Cybelé kultuszában fontos szerepe volt a fenyőnek, amely egyrészt kísérője Attis miatt, aki egy fenyő alatt vérzett el, majd halála után fenyővé változott; másrészt termékenység-istennőként a fenyőtoboz ugyanúgy attribútuma, mint Dionysosnak. Ugyanakkor annak semmi jele, hogy ezeket a terményeket kizárólag kultikus céllal exportálták volna az északi provinciákba.

A rómaiak mindennapi vallásosságának (*lived religion*) nyomai leginkább Pompeiiben és környékén maradtak meg. Ha adottnak vesszük, hogy az írott Misnában olvasható előírások valójában jóval korábban keletkeztek, például a Szentélyhez kapcsolódó szertartásokat is részletesen, a kortárs szemszögéből rögzítették, akkor talán nem anakronizmus a 79-ben elpusztult városokban található emlékeket is megvizsgálni. A larariumok festett falai gyakran ábrázolnak oltárokat, rajtuk gyümölcsökkel.¹⁵ Boscoreale egyik *villa rusticájának* falfestményén az oltáron még zárt toboz áll körték, gránátalmák és birsalmák mellett.¹⁶ A toboz gyakran fordul elő tojással együtt.¹⁷

⁹ Bakels, Corrie – Jacomet, Stefanie: Access to Luxury Foods in Central Europe during the Roman Period: The Archaeobotanical Evidence. In: *World Archaeology* 34. (2003/3), (542–557) 555.

¹⁰ Robinson, Mark: *i. m.* 98.

¹¹ Preiss, Sidonie et al.: An Approach to Funerary Rituals in the Roman Provinces: Plant Remains from a Gallo-Roman Cemetery at Faulquemont (Moselle, France). In: *Vegetation History and Archaeobotany* 14. (2005/4), (362–372) 370.

¹² Robinson, Mark: *i. m.* 98.

¹³ Uo.

¹⁴ Zach, Barbara: Vegetable Offerings on the Roman Sacrificial Site in Mainz, Germany – Short Report on the First Results. In: *Vegetation History and Archaeobotany* 11, (2002/1/2), (101–106) 102.

¹⁵ Robinson, Mark: *i. m.* 96–97.

¹⁶ Kislev, Mordechai E.: *i. m.* 76–77.

¹⁷ Az egyik legszebb larariumot 2018-ban tárták fel. A festett oltáron toboz és tojás látható. Sontuoso Larario emerge dagli Scavi della Regio V. In: *Pompeii*. 2018. okt. 5. [http://pompeiisites.org/comunicati/sontuoso-larario-emerge-dagli-scavi-della-regio-v/\(2021.aug.15.\)](http://pompeiisites.org/comunicati/sontuoso-larario-emerge-dagli-scavi-della-regio-v/(2021.aug.15.)).

A falfestmények gyakran ábrázolnak füzéreket is, ezek szintén a kultusz részét képezték, és a zöld lombok és virágok mellett gyakran látni rajtuk gyümölcsöket is. Ez utóbbiakat nyilvánvalóan kocsányuknál fogva rögzítették a füzérhez.

Ahogy már említettem, a Vezúv kitorésekor elpusztult területeken is el lehet különíteni az égőáldozatok elszenesedett maradványait a többi növényi és állati maradványtól. Az *Amarantus* házában előkerült elszenesedett gyümölcsök között nagy arányban fordulnak elő fenyőmagok, fenyőtoboz pikkelyei, füge és datolya, a csontok között pedig a baromficsontok (fej és láb) a legjellemzőbbek.¹⁸ A Porta Nocera nekropoliszban a füge és a szőlő a domináns, továbbá különböző gabonafélék, hüvelyesek és kenyér. Fenyőmag egyáltalán nem került elő, datolya viszont szintén nagy arányban. A datolya kivételével az összes termés őshonos.¹⁹

Rómában a *strenae*, azaz a hagyományos újévi ajándék része volt a füge, a datolya és a méz, ahogy ezt Ovidius is megéneklí:²⁰

„Quid volt palma sibi rugosaque carica” dixi
 „et data sub niveo candida mella cado?”
 „Omen” ait „causa est, ut res sapor ille sequatur,
 et peragat coeptum dulcis et annus iter”.²¹

Athénban a *Thargélia* ünnepén két *pharmakost*, azaz bűnbakot űznek el, akik magukra veszik a közösség bajait – az egyik a férfiakét, a másik a nőké. Az előbbinek a nyakába fekete, a másikéba fehér fügeből készült füzért akasztottak.²² Egyes helyeken a *pharmakost* fügeággal csapdosták meg.

Számos régészeti lelet és irodalmi emlék támasztja alá tehát azt, ami nyilvánvaló: a listán szereplő tételek rituális alkalmazása általánosan elterjedt volt – egyébként számos más termékhez hasonlóan.

Felmerül azonban egy másik értelmezési lehetőség is. Liebermann már idézett írásában olvasható először az a vélemény, amely szerint a felsoroltak mind varázs-

¹⁸ Robinson, Mark: *i. m.* 95–96.

¹⁹ Matteredne, Veronique – Derreumaux, Marie: A Franco-Italian investigation of funerary rituals in the Roman World: »Les rites et la mort à Pompéii«, the Plant Part: A Preliminary Report. In: *Vegetation History and Archaeobotany* 17. (2008/1), 105–112.

²⁰ *Fasti* I, 185–188. Ovidius: *Fasti*. Auctores Latini XIX. A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Gesztelyi Tamás és Németh Béla. Tankönyvkiadó, Budapest 1982.

²¹ „Mondd, mért kell az aszalt füge? És datolyára mi szükség?

És mellette minnek tiszta edényben a méz?”

„Jelkép ez” – felel ő –, „hogy az éltetek is legyen édes,
 s útjának végét édesen érje az év!”

(Publius Ovidius Naso: *Római naptár. Fasti*. Ford. Gaál László. Jegyzet és utószó: Bollók János, Helikon Kiadó, Budapest 1986.)

²² Hegyi Dolores: *A görög Apollón-kultusz*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1998, 31.

lášhoz használt alapanyagok, ezek pedig valóban gyakori szereplőí a görög nyelvű varázspapiruszokon olvasható recepteknek és útmutatóknak.²³ Úgy véli, hogy a rabbik nem voltak túlzottan jártasak a pogányok rituális praktikáiban, ám a mágiában igen.

Azt az elképzelést, hogy az AvZar 1,5 a varázsláshoz használt alapanyagok árusítását tiltaná, leginkább a misnának az a szabálya támasztja alá, amely szerint ha pontosabban meghatározott az árucikk, akkor nem szabad eladni. Azaz ha általában kakast, datolyát, fügét kér a vevő, akkor minden további nélkül el szabad adni neki, ha azonban egy pontosan meghatározott fajtát keres, vagy egy bizonyos színben, akkor gyanakodni kell, hogy valamiféle pogány praktikához van rá szüksége. A varázspapiruszokon olvasható receptek gyakran egészen pontosan meghatározzák az összetevőket. Egy varázstinta elkészítéséhez például egyebek mellett szükség volt káriai fügére²⁴ és Nikolaosz-datolyára.²⁵ Gyakori hozzávaló a fehér kakas és a toboz is, nem ritkán együtt is alkalmazták mindezeket, például egy viszonylag terjedelmes receptgyűjteményben, *Mózes nyolcadik könyvében*.²⁶ A toboz egyértelműen termékenységszimbólum, afrodisziákumok receptjében is előfordul, borral keverve.²⁷ Anna Perenna kútjából több toboz előkerült, egyebek mellett tojáshéjak és átoktáblák társaságában. Mivel a környékén nem nőttek fenyők, a tobozok nem véletlenül kerültek a kútba.²⁸

Természetesen a felsoroltakon kívül még rengeteg más hozzávaló is szerepel a receptekben és leírásokban az egészen közönséges, bármely háztartásban fellelhető alapanyagoktól és jól ismert gyógynövényektől a nehezen beszerezhető ritkaságokig.

Gideon Bohak szintén foglalkozik a kérdéssel a zsidó mágiáról szóló monográfiájában. Úgy véli, hogy mindamellett, hogy ezek a hozzávalók valóban gyak-

²³ Lieberman, Saul: *i. m.* 50.

²⁴ *Ficus carica*, magyar nevén közönséges füge.

²⁵ Preisendanz, Karl (Hrsg.): *Papyri Graecae magicae. Die griechischen Zauberpapyri*. [PGM] Zweite verbesserte Auflage mit Ergänzungen von Karl Preisendanz und Ernst Heitsch. Durchgesehen und herausgegeben von Albert Henrichs. Sammlung wissenschaftlicher Kommentare. Teubner, Stuttgart 1973, I. 244–245.

²⁶ PGM XIII. Magyar nyelven Pataricza Dóra fordításában olvasható, ld. Pataricza Dóra: Mózes nyolcadik könyve. In: *Vallástudományi Szemle* 14. (2018/3), 83–112.

²⁷ de Haro Sanchez, Magali: Between Magic and Medicine: The Iatromagical Formularies and Medical Receptaries on Papyri Compared. In: *Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik* (2015/195), (179–189) 187.

²⁸ Piranomonte, Marina: Religion and magic at Rome: the Fountaine of Anna Perenna. In: Gordon, Richard L. – Simón, Francisco Marco (eds.): *Magical Practice in the Latin West: Papers from the International Conference Held at the University of Zaragoza, 30 Sept. – 1st Oct. 2005*. Brill, Leiden 2010, (191–213) 203.

ran megjelennek mind a pogány, mind a zsidó varázsszövegekben, nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy ezek a különböző pogány rítusok részét is képezik.²⁹ Azt azonban, hogy hol a határ hivatalos vallásosság és mágia, illetve gyógyítás és varázslás között, igen nehéz meghatározni. Lehet például fület ajánlani golyvára és fülfekélyre, ahogy azt Plinius teszi, legfeljebb nem használ; de ha azt a fület egy lehajló ágról, felfelé tartott szájjal kell leharapni, méghozzá úgy, hogy senki se lássa, majd puha bőrbe varrva a nyakba kell akasztani,³⁰ akkor az varázslás, noha maga Plinius is több helyen elítélően szól a mágiáról.³¹

A rabbiknak volt egy kifejezésük a varázslásra, különböző babonákra: דְּרָכֵי הַקְּמָוִרִי – *az amóriak útja*, a megítélése azonban nem egyértelmű. A Misna egy rendkívül pragmatikus szabálygyűjtemény, és gyakorlatias megközelítésében a varázslás sem más, mint *avoda zara*, azaz bálványimádás, tehát alapvetően tiltott. Ugyanakkor a rabbik pragmatikusak abban is, hogy éppen azért engedik meg a mágia tanulmányozását, hogy védekezni lehessen ellene,³² sőt még a mágia alkalmazását is megengedik, mert bármi, ami az emberi élet védelmét szolgálja, megengedett, még a parancsolatok is megszeghetők. A rabbik pontosan tudták, hogy a mágia időnként működik. Mivel sok gyógyító varázslat alkalmazott például valóban hatásos gyógynövényeket vagy gyógymódokat, nem beszélve a placebohatásról, ez nem is lehetett olyan ritka tapasztalat. Ha valaki ilyen módon gyógyult meg, vagy legalább enyhültek a tünetei, akkor azt egyszerűen gyógykezelésnek fogták fel.³³ Például még az amulett viselését is megengedhetőnek tartották akár szombaton is; a lényeg az, hogy az amulett hozzáértőtől származzék.³⁴ Ha egy gyógyító azt mondja, hogy egy amulett segítségével már háromszor gyógyított meg embereket, akkor abban a gyógyítóban és az amulettben meg kell bízni.³⁵

²⁹ Bohak, Gideon: *Ancient Jewish Magic: A History*. Cambridge University Press, Cambridge 2008, 388.

³⁰ „produnt etiam, si quis inclinata arbore supino ore aliquem nodum eius morsu abstulerit nullo vidente atque cum aluta inligatum licio e collo suspenderit, strumas et parotidas discuti.” *Nat. Hist.* XXIII. 63. 125. C. *Plini Secundi Naturalis historiae libri XXXVII*. Vol. IV. Libri XXIII–XXX. Editio Carolus Mayhoff. Teubner, Stuttgart 1967.

³¹ *Idősebb Plinius a mágiáról (részletek a 28. és 30. könyvből)*. Documenta historica 86. Ford., bev., jegyz. Takács Anikó. JATEPress, Szeged 2011.

³² Bohak, Gideon: *i. m.* 361–362.

³³ Uo. 371.

³⁴ וְלֹא בְקַמְעַ בְּיָמֵינוּ מִן הַמְּקוֹהָ – *ne [menjen ki szombaton olyan] amulettet [viselve], ami nem hozzáértőtől van*. Sab 6,2.

³⁵ Sab 61b–62a.

A misnában felsorolt tiltott árucikkek tehát egyaránt fontos szerepet töltek be a pogányok mindennapos vallásgyakorlásában és a különböző mágikus cselekményekben. A rabbik, noha ismerték a mágiát, és felismerték a különbséget varázslás és vallásos gyakorlat között, praktikus okokból mégsem kezelték külön ezeket, legalábbis ami az Avoda Zara traktátust illeti. A traktátusnak ez a központi kérdése: miként lehet elkerülni azt, hogy a bálványokból haszon származzék a pogányokkal való érintkezés során, ebből a szempontból pedig lényegtelen, hogy a bálványimádás milyen módon valósul meg, hivatalos, állami ünnepek, családi események, házi kultusz vagy mágikus cselekedetek formájában.

Felhasznált irodalom

- Alvar Nuño, Antón: Ofrendas vegetales exóticas en el sacrificio romano In: *Antigüedad, Religiones y Sociedad* 9. (2011), 191–203.
- Bakels, Corrie – Jacomet, Stefanie: Access to Luxury Foods in Central Europe during the Roman Period: The Archaeobotanical Evidence. In: *World Archaeology* 34. (2003/3), 542–557.
- Bohak, Gideon: *Ancient Jewish Magic: A History*. Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Brody, Robert: Petoterot and benot shuah. In: *Jewish Studies, An Internet Journal* 12. (2013) 1–7.
- Friedheim, Emmanuel: *Rabbinisme et paganisme en Palestine romaine: étude historique des Realia talmudiques (Ier-IVème siècles)*. Brill, Leiden 2006.
- de Haro Sanchez, Magali: Between Magic and Medicine: The Iatromagical Formularies and Medical Receptaries on Papyri Compared. In: *Zeitschrift Für Papyrologie und Epigraphik* (2015/195) 179–189.
- Hegyí Dolores: *A görög Apollón-kultusz*. Akadémiai K., Budapest 1998.
- Idősebb Plinius a mágiáról (részletek a 28. és 30. könyvből)*. Documenta historica 86. Ford., bev., jegyz. Takács Anikó. JATEPress, Szeged 2011.
- Kislev, Mordechai E.: Pinus Pinea in Agriculture, Culture and Cult. In: Küster, Hansjörg [Hrsg.]: *Prähistorische Mensch und seine Umwelt. Festschrift für Udelgard Körber-Gröhne*. Theiss, Stuttgart 1988, 73–80.
- Lieberman, Saul: Palestine in the Third and Fourth Centuries. In: *The Jewish Quarterly Review* 36. (1946/4), 329–370.; 37, (1947/1), 31–54.
- Lów, Immanuel: *Die Flora der Juden*. Wien, 1924–1934.
- Matterne, Veronique – Derreumaux, Marie: A Franco-Italian investigation of funerary rituals in the Roman World: »Les rites et la mort à Pompéi«, the Plant Part: a Preliminary Report. In: *Vegetation History and Archaeobotany* 17. (2008/1), 105–112.

- Ovidius: *Fasti*. Auctores Latini XIX. A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Gesztelyi Tamás és Németh Béla. Tankönyvkiadó, Budapest 1982.
- Pataricza Dóra: Mózes nyolcadik könyve. In: *Vallástudományi Szemle* 14. (2018/3), 83–112.
- Piranomonte, Marina: Religion and magic at Rome: the Fountaine of Anna Perenna. In: Gordon, Richard L. – Simón, Francisco Marco (eds.): *Magical Practice in the Latin West: Papers from the International Conference Held at the University of Zaragoza, 30 Sept. – 1st Oct. 2005*. Brill, Leiden 2010, 191–213.
- C. Plini Secundi *Naturalis historiae libri XXXVII*. Vol. IV. Libri XXIII–XXX. Edidit Carolus Mayhoff. Teubner, Stuttgart 1967.
- Preisendanz, Karl (Hrsg.): *Papyri Graecae magicae. Die griechischen Zauberpapyri*. Zweite verbesserte Auflage mit Ergänzungen von Karl Preisendanz und Ernst Heitsch. Durchgesehen und herausgegeben von Albert Henrichs. Sammlung wissenschaftlicher Kommentare. Teubner, Stuttgart 1973.
- Preiss, Sidonie et al.: An Approach to Funerary Rituals in the Roman Provinces: Plant Remains from a Gallo-Roman Cemetery at Faulquemont (Moselle, France). In: *Vegetation History and Archaeobotany* 14. (2005/4), 362–372.
- Publius Ovidius Naso: *Római naptár. Fasti*. Ford. Gaál László. Jegyzet és utószó: Bollók János, Helikon Kiadó, Budapest 1986.
- Robinson, Mark: Domestic Burnt Offerings and Sacrifices at Roman and pre-Roman Pompeii, Italy. In: *Vegetation History and Archaeobotany* 11. (2002/1/2), 93–99.
- Zach, Barbara: Vegetable Offerings on the Roman Sacrificial Site in Mainz, Germany – Short Report on the First Results. In: *Vegetation History and Archaeobotany* 11. (2002/1/2), 101–106.

* * *

The Mishnah tractate Avodah Zarah (Idolatry) contains a list of items that are forbidden to be sold to pagans. This study discusses whether these items played such an important role in pagan cults as it was suggested by the rabbis, or they were special ingredients of magical recipes.

Keywords: Mishnah, Avodah Zarah, pagan cults, ancient magic.